

TARİXİ POETİKA

Bədii mətnin mifopoetik aspekti (Hüseyn Cavidin “İblis” dramı)

Pərvanə Bəkirqızı (İsayeva)

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: bekirqizi@mail.ru

Annotasiya. Mifə müxtəlif zaman kəsiyində fərqli yozumlar verilmişdir. Yunan filosofları mifi al-leqoriya kimi qəbul edirdilər. Orta əsrlərdə isə Avropa ədəbiyyatında mif motivləri, mifoloji obrazlar bədii mətnin aparıcı xüsusiyyətlərindən birini təşkil edirdi. Romantizm mifin öyrənilməsinə yeni üfqlər açdı. XIX əsr dünya ədəbi fikrinin inkişafı isə mifik süjet və motivlərə qayıdışın yeni mərhələsi kimi yadda qaldı.

Özünəməxsus simvolik mənaya malik mif əbədi mənəvi dəyərlərin, şəxsi və ictimai davranış modellərinin, sosial kosmosun təsvir dilidir. XX əsr dünya ədəbiyyatında mifə marağın kəskin sürətdə artması və mifin bədii mətnin strukturunda yaratdığı dəyişikliklər əslində ədəbiyyat və mifik təfəkkürün bir-birinə hörülmüş şəkildə mövcud olduğunu, yaddaşın ötürücülüüyü funksiyasının üstlənməsinin də göstəricisidir. Azərbaycan ədəbiyyatında mifoloji təfəkkürün və mifoloji əsaslı obrazların XX əsrin əvvəllərində qələmə alınan bir çox əsərlərin aparıcı xətti kimi verilməsi həm dünya ədəbiyyatında gedən proseslərin, həm də ictimai-siyasi hadisələrin davamı idi. Demonik obrazların daşdığı funksiyalar və XX əsrin əvvəllərində dünyada baş verən hadisələrin sxemini quranlar arasında elə də ciddi bir fərq yox idi. Şərin mifik təfəkkürdən real həyata keçidində fərdin yaşadığı çəşqınlıq, toplumun psixologiyası və ədəbiyyatın üzərinə götürdüyü vəzifələr yeni ədəbiyyatın mövzu və qəhrəmanlarını demonik qüvvələrlə üz-üzə gətirdi. Ə.Haqverdiyevin, A.Şaiqın və H.Cavidin əsərlərində verilən demonik obrazlar ilkin funksiyası ilə yanaşı, yeni dünyanın təqdim etdiyi siyasətin çoxüzlülük cizgilərini də daşmalı oldu. H.Cavidin “İblis” dramında bu qarşıdurmanı yaşayanlar içərisində Arif yalnız mistik varlıq olan İblisə deyil, bütün haqsızlığa, ədalətsizliyə üsyan edir, bu sırada İblis ən sonda duranlardandır. Çünki bir çox məqamlarda İblis insanın nəfs və ehtiraslarının qaranlıq tərəfləri kimi çıxış edir. H.Cavid də müsəlman mifologiyasının antaqonist tərəflərini təsvir edərkən arifliklə İblisliyi qarşılaşdırır. Müəllif bu qarşılaşdırmada İblisi müxtəlif qiyafələrdə, yəni müxtəlif obrazlar kimi səhnəyə gətirir, lakin bu şəkildəyişmədə İblis yalnız özünə bənzərlərin qiyafəsində çıxış edir, o nə Arifin, nə də İxtiyar qocanın yerini tuta bilmir.

Açar sözlər: Hüseyn Cavid , bədii mətn, mif, mifik təfəkkür, mifoloji obraz

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 12.09.2022; qəbul edilib – 12.10.2022

The mythopoetic aspect of the literary text (Hüseyn Javid's drama "The Devil")

Parvana Bakirgizi (Isayeva)

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: bekirgizi@mail.ru

Abstract. Various interpretations about a myth have been provided over the time. Greek philosophers considered myth as an allegory. One of the key elements of the literary text in European literature during the Middle Ages was the mythical ideas and images. Romanticism expanded the field of mythology research. The development of the world literature in the 19th century is remembered as a new phase of the return to mythical storylines and motifs.

Myth having a special symbolic meaning is a descriptive language of enduring moral values, individual and social behaviour models and social galaxy. The massive increase in interest in the myth in world literature of the 20th century and the changes on literary text structure by the myth show that literature and mythological thought are inextricably linked and it surpasses the function of memory transfer. The fact that the mythical thought and mythological based images were presented the leading story of numerous works created in the early 20th century in Azerbaijani literature was a continuation of the processes in world literature as well as social and political events. There is no any difference between the functions of demonic images and those who created scheme of events happened in the world at the beginning of the 20th century. The conflict as well as the psychology of society and the literary duties that an individual experiences during the transition of evil from mythical thinking to real reality, confronted literary topics and heroes of new literature with demonic powers. The demon images depicted in the works by A.Hagverdiyev, A.Shaig and H.Javid had to involve the first function and complex aspects of the politics presented by the new world. Arif who experienced this conflict in H.Javid's drama "The Devil" rebels not only against the mystical creature – the devil, but also against unfairness and injustice, and the devil is the last one in this way. Because the devil acts as a dark side of human soul and passions in some cases. H.Javid also contrasts demonism with wisdom while describing the antagonistic aspects of Muslim mythology.

The Devil appears on stage in this contrast under several guises or various personalities, however, in this transformation, the devil only appears as his likenesses; he cannot take the place of Arif or an old man Ikhtiyar.

Keywords: Hüseyn Javid, literary text, myth, mythological thought, mythological image

Article history: received – 12.09.2022; accepted – 12.10.2022

Giriş / Introduction

Hüseyn Cavidin "İblis" faciəsinin yazıldığı tarixdən 100 ildən çox bir zaman keçir. Bu dram əsəri haqqında yazılan ilk məqalələr, tədqiqatlar və bu gün də davam edən araşdırmaların hər biri öz dövrünün qəliblərindən mətnə baxmaqdır, müxtəlif intepretasiya və dəyərləndirmədir. Bu mərhələli baxışı yalnız "İblis" faciəsinin tədqiqi üzərindən deyil, bütövlükdə İntibah, Maarifçilik, Romantizm və s. istiqamətində aparsaq, görürük ki, mütləq həqiqət axtarışı, nizama, ahəngə üstünlük verən İntibahın maarifçiliyə keçidi yeni yanaşmaları və vəzifələri ilə azadlıq və bərabərlik ideyaları ətrafında cəm etməyə çalışırdı. Maarifçilik yeni nizam üçün köhnə dayaqları yıxmağa, üsyana və inqilablara yön verməsiylə zamanın qəhrəman və anti-qəhrəman tipini fərqli boyalarla təqdim etdi. Ənənənin, köklü mədəniyyətlərin üzərinə gedən missionerliyin cəmiyyət modeli həm Qərbin, həm

də Şərqi o zamana qədərki düzxətliyyənin əksinə idi və daha çox dağıdıcılığı ilə seçilirdi. Romantizm qəhrəmanın ruhunda kaos, xeyir və şər birgəliyi bədii mətnə xalq demonologiyasının obrazlar sistemini də əlavə etdi. Tədqiqatçıların fikrincə, Milton “İtirilmiş Cənnət” əsərini yazanda hələ iblisizm bayrağı qaldırılmamışdı. Onun Şeytanı, obrazın bütün pafosuna və palitrasına baxmayaraq, iblis qəhrəmanı deyil. Amma bu əsər ədəbiyyata iblis mövzusunun gətirmiş oldu. İblis dini-mifoloji qaynaqlarda əksini tapan bütün funksiyaları ilə romantizmin obrazlarından birinə çevrildi, “ciddi mədəni qəhrəman və onun şeytani-komik mənfi variantı” arxetipinin əvvəlcədən mövcud olan sxemi kimi çıxış edir.

E.Meletinskinin qeyd etdiyi kimi, mif, nağıl, epik, cəngavər və pikaresk romanlar üçün səciyyəvi olan motivlərin ən mühüm arxetip qrupu “qəhrəmanın iblis dünyasının müəyyən nümayəndələrinə fəal müqavimətinin motivləri” idi. Öz növbəsində, qarşıdurma motivi iki istiqamətdə fərqlənirdi: açıq mübarizə və qəhrəmanın özü təsiri altına düşməsi. İntibah dövrünün qısa hekayələrindəki bədxahlar mədəni qəhrəmana qarşı axmaq və dağıdıcı – ağıllı və yaradıcı kimi qarşı çıxan anti-qəhrəman rolunu oynayırdılar. Anti-qəhrəman obrazında şeytan xüsusiyyətləri ilk dəfə C.Vebsterin “Ağ Şeytan” (1777) dramında aşkarlanan şeytanla nominativ eyniləşdirmədə ortaya çıxır. Avropa ədəbiyyatında firılacaq, anti-qəhrəman arxetipi onun komik şərhində çox vaxt şeytan prinsipi ilə əlaqələndirilirdi. Orta əsr əfsanələrinin şeytanı adətən yaramaz, istehzal, nadinc rolunu oynayırdı (xalq nağıllarından Mefistofel kimi) və ya J.Kazotun “Aşiq şeytan” (1772) əsərindəki kimi, firılacaq rolunu oynayır. Cinin pikaresk təbiəti, şeytanların və cadugərlərin gülüşlə ifadəsi Kolridcin “Şeytanın düşüncələri” (1799) və P.Şellinin “Şeytanın gəzintisi” (1812) balladasında iblis obrazında da özünü göstərir. Bununla belə, pre-romantizmdən başlayaraq iblisin pikaresk arxetipi super cani arxetipi ilə əvəz olunur. XIX əsrdə N.Qoqolun əsərlərində iblisin təlxək xarakteri ilə verilməsi, şeytan və ifritə rolları ilə yadda qalmışdır (Bu əsnada Ə.Haqverdiyevin “Pəri cadu” əsərindəki ifritə və əcinnələr yada düşür). Preromantizmdə və ya erkən romantizmdə iblisin təlxək arxetipi qəddar iblis arxetipinə keçid edir. XIX əsrin romantik ədəbiyyatında ilkin arxetiplərin dəyişimi baş verir. Mədəni qəhrəman və anti-qəhrəman motivində qarşıdurmanın fərqli tərəfləri üzə çıxır. Anti-qəhrəman mədəni qəhrəmanın daxili məni və ya qaranlıq tərəfi kimi çıxış edir. Bu isə öz növbəsində inisasiya prosesinə yer verir. Arxaik təfəkkürdə mədəni qəhrəman və onun əksinin – triksterin qarşılaşması ənənəvi olaraq qəhrəmanın ölümünə səbəb olur (Qoqolun “Viy”ində və Ə.Haqverdiyevin “Pəri cadu” əsərində olduğu kimi) və ya Mütləq yaradana qarşı üsyanə çevrilir (Arif).

Əsas hissə / Main Part

XVIII əsrin əvvəllərindən yeniləşən dünya, hadisələrin gedişatı, cəmiyyəti bürüyən etiraz, üsyan insanlığın təhtəşüurunda oturmuş obrazlardan olan iblisi və şeytanı romantik ədəbiyyatın qəhrəmanlarına çevirdi. C.Miltonun “İtirilmiş cənnət”i, Bekfordun “Vatek”i, C.Bayronun “Qabil”i, M.Lermontovun “Demon”u və digər əsərlərdə şeytan-iblis kimi mifoloji strukturlu obrazlar inkarın, üsyanın, inqilabların əsas modeli kimi təsvir edilirdi. Bədii düşüncə mifik düşüncədən fərqli olaraq iblisi də, şeytanı da xalq inanclarında və dini təsəvvürlərdəki kimi, buynuzlu, quyruqlu təsvir etməkdən uzaq idi. Təbii ki, bəzi əsərlərdə iblis və ya şeytan yaradana, insanlığa qarşı qoyulur. Ondakı enerji çoxluğunu, mahiyyətindəki inkarçılıq və üsyanə meyilliliyi, Miltonun “İtirilmiş cənnət” əsərindəki Tanrı ilə şeytan qarşıdurmasında ikincinin üstünlüyünü P.Şelli bu şəkildə dəyərləndirir: “Milton yayılmış təsəvvürləri o qədər təhrif etdi ki, öz tanrısına iblisdən fərqlənəcək heç bir üstünlük vermədi” [8, s.426]. Avtoritetlərə qarşı çıxma bilmək, etiraz və üsyan etmək Miltonun bir fərd kimi qoşulduğu inqilabi hərəkatın mahiyyəti ilə birləşir.

Ə.Haqverdiyev “Pəri cadu”, A.Şaiq “İblisin hüzurunda”, H.Cavid “İblis” əsərlərində iblis, şeytan kimi mifoloji obrazlara müraciət etmişlər. H.Cavidin İblis obrazı Ə.Haqverdiyevin “Pəri cadu” dramındakı obrazla oxşar statusda olsa da, problemin qoyuluşu və həlli baxımından fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. A.Şaiq İblis obrazının bir simvol olduğunu vurğulayır: “Cavidin İblisi bildiyimiz əsatiri İblis deyildir. O, “atəşli müəmma” insanlara hər fənalığı yapıran, vəhşətlərə sü-

rükləyən maddi ehtirasatın, ona qida verən Qərb mədəniyyətinin, ağıl və fənnin simvoludur” [7, s.189].

Mif və simvol şüurun ümumi kateqoriyalarıdır. İncəsənət, ədəbiyyat tarixi mifin və simvolun qarşılıqlı, üzvi əlaqəsi və bir-biriylə müxtəlif təzahür formalarında qaynayıb-qarışması tarixidir.

XX əsrin əvvəllərində yazıçılar mif süjetlərindən, mifik obrazlardan istifadə edərkən onları öz ilkin funksiyaları ilə təsvir edirdilərsə, sonrakı dövrlərdə artıq mifik motivlər müəllif ideyasının çatdırılmasında təkcə element kimi çıxış etməkdən uzaqlaşdı. Hər bir mifoloji obraz və mifik süjet müəllif və cəmiyyət arasındakı münasibətlərin güzgüsünə çevrilirdi. H.Cavid “İblis” əsərində əsətiri varlıq olan İblis obrazı insana, ariflərə seçim imkanı verən İblis daha çox bəşəri problemlərin fonunda təqdim edilir.

Abdulla Şaiq İblis və Arif qarşılaşmasını belə dəyərləndirir: “İblis ona öz qiyafəsində dəfələrlə görünərək, çocuq kimi hissiyata qapılmayaraq açıq gözlə həyata atılmasını təklif edir... Bununla Arifə anlatmaq istəyir ki, öz arzu və təmayüllərinə yetişə bilmək üçün həyata girməli, zamanla hesablaşmalı və onun silahını qurşanmalıdır. Bunu yapmayanlar heç bir zaman arzu və məfkurələrinə yetişməzlər” [6, s.57].

H.Cavid İblisi sadəcə mistik ruhlu obraz olmaqdan çıxarır, iki böyük qüvvəni qarşı-qarşıya gətirir. Bu qarşılaşmada kimin qalib olacağı deyil, kimin bütün ehtiras və maddi olana üstün gəlməsi önəmli idi. Təbii ki, iblisin öz ilkin statusundan deyil, tanrının onu mələk deyil, şər qüvvə kimi cənnətdən qovmasından sonrakı mərhələdəki varlıq olaraq ariflərə seçim imkanı verməsinin öz səbəbləri vardır. Dünya ədəbiyyatında mövcud olan əksər iblis obrazları “mütləq şər” olsalar da, həqiqətə can atan şüuru da əks etdirirlər. İblisin insanı imtahana çəkməsi, onu Tanrı hüsurunda aşığılamaq istəyi bir tərəfdən də inqilabçılıq əhval-ruhiyyəsi ilə də seçilir.

Dünya ədəbiyyatında iblis – insan qarşılıqlı əks etdirən ilk nümunə C.Miltonun “İtirilmiş cənnət” (1667) əsəri oldu.

Bəşəriyyətin ilk üsyançı kimi tanıdığı obraz iblisdir. Dünya ədəbiyyatında, əsatirlərdə onun oddan yaranması, Allah tərəfindən cənnətdən qovulması haqqında dini-mifoloji və bədii nümunələr mövcuddur. İblis adı səmavi kitablarda keçir. “...Sonralar İncildə qəti olaraq formalaşan yəhudi İblisi də öz mənşəyini Babil əsatirindən alır. Lakin bir şər dühası kimi İblis ideyasının inkişafı üçün ən qədim və fəlsəfi zəmin dualizm – zərdüştilik sayılır. Biz burada artıq əslindən dönmüş şərrə, süqut edən və cənnətdən qovulan ruha – iblis-mələyə deyil, ilk və müstəqil başlanğıc olan şərrə, Allah-şərrə Əhrimənə rast gəlirik” [4, s.114].

C.Bayronun “Qabil” əsərinin qəhrəmanı İblisə Arifdən daha yaxındır. Təbii ki, bu müəlliflərin əsas ideyasından qaynaqlanır. H.Cavidin Arifi C.Bayronun Qabilindən fərqli cizgiləri ilə seçilir. Y.Qarayev H.Cavidin “İblis” əsərini belə fərqləndirir: “Caviddə İblisi idealizə yoxdur, əksinə, İblis yeni bir səviyyəyə Caviddə çatır. “İblis”i daha dərinə anlamaq üçün bu faciəyə maarifçilik və humanizm cəbhəsindən yazılmış romantik bir əsər kimi yanaşmaq doğru olardı” [4, s.118]. Y.Qarayev “İblis” faciəsində İblisin fərqli xislətlərini, ikiləşməsini belə görür: “İblis iki iblisin vəhdəti kimi meydana çıxır: Cavid insan-iblisi göstərmək üçün mələk-iblisdən istifadə edir”. C.Bayronun İblis qəhrəmanı dərk etməkdən daha çox sübuta çalışır. Onun Qabili göylərə çağırışı da elə buna əsaslanır. Bu pozitiv dünya dərkindən doğan hadisədir. H.Cavid “İblis” əsərində iblis haqqında mifoloji – dini təfəkkürdə məlum süjetdən istifadə edir. Bu Adəm övladının ilk qardaş qatili Qabilin hekayətidir. Həm mifoloji, həm də dini mətnlərdə Qabil yaradana qarşı çıxır, ölümlü həyata məhkum olduğu üçün bütün aləmlə küsür. “İblis” faciəsində də Arif qardaş qatilinə çevrilir, bu dəfə də nifaqın əsas səbəbkarı qadın olur. Sədrəddin Bələğinin “Quran qissələri” əsərində “Adəmin oğlanları” adlanan hekayətdə Qabil və Habil arasında nifaqın səbəblərindən biri də qadındır [1, s.15-16].

Bundan əvvəl olduğu kimi, bundan sonra da bəşəri şərin ünvanı heç dəyişmədi. Avtoritetlərə qarşı üsyana qalxan hər fərd Tanrı-iblis-insan üçbucağında öz yerini bu və ya başqa şəkildə alır.

Müsəlman dini-mifoloji düşüncəsinin əsasları “Quran-i Kərim”də əksini tapır. Orta əsrlər müsəlman mifologiyası həm əski mifik, həm də dini təsəvvürlər üzərində formalaşdı. Müsəlman

dini-mifoloji sistemində aparıcı olan Allah kainatın yaratıcısıdır; yeri, göyü, suyu, torpağı O yaradıbdır. Yeri də Qaf dağı əhatə edir. Allah ilk insanları – Adəmi və Həvvanı cənnətdə yerləşdirdi, İblis isə onları qadağan olunan ağacın meyvəsindən dadmağa təhrik etdi. Müsəlman mifologiyasının əsas süjetlərindən biri də elə buradan başlanır. H.Cavid də bu süjetdən çıxış edərək, “İblis” əsərində iblis-insan qarşılaşdırılması və ya qarşıdurmasını bəşəri problemlərin fonunda təsvir edir.

H.Cavidin “İblis” dramında bu qarşıdurmanı yaşayanlar içərisində Arif yalnız mistik varlıq olan iblisə deyil, bütün haqsızlığa, ədalətsizliyə üsyan edir, bu sırada iblis ən sonda duranlardanır. Çünki bir çox məqamlarda iblis insanın nəfs və ehtiraslarının qaranlıq tərəfləri kimi çıxış edir. Bu isə iblislə insanı eyni müstəviyə gətirir. Biri digərinin əksinə çevrilir. Mifoloji təfəkkürdə şərin əsas məskəni meşə, dənizin o tayı, vəhşilərin yaşadığı məkan, xtonik zonadır. Bədii ədəbiyyatda şərin məskən saldığı zona insanın qəlbidir. Zonalararası məsafənin daralması ilahi və şəhər başlanğıclarını bir bütün halına gətirir. Bəlkə bu baxımdan insan həm ilahi yaradana, həm də iblisə, şeytana üz tutur. H.Cavidin “İblis” əsərində də bu problem üzərində dayanılır.

A.Şaiq “İblis”in ideyasını belə şərh edir: “İnsan maddi və mənəvi qüvvədən ibarətdir. Bəşəriyyətin bütün tarixi boyunca bu iki qüvvə daim bir-biriylə çarpışmışdır. İnsanda mənəvi qüvvələr kamalınca inkişaf etmədiyindən maddi qüvvələr hər zaman mənəvi qüvvələrə qalib gəlmiş və gəlməkdədir. Əsərdə İblis maddi qüvvələrin, Mələk isə mənəvi qüvvələrin simvoludur. İblis fənalığın simvoludur. O, mənəviyyəti və yaxşılıqları inkar edən bir ruhdur. Vəzifəsi insanlardakı mənəvi qüvvələri söndürmək və maddi qüvvələri inkişaf etdirməkdir” [7, s.108].

Müəllif İblis obrazının mistik varlığını real insan məkri və nəfsi ilə eyni statusda verir. Arif İblislə sözləşməyə getməsə də, nəticədə onun cızdığı yoldan da uzaqlaşmışdır. T.Məmməd XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikasına dair tədqiqatında Arif və İblis obrazlarının yaxınlığı ilə bağlı yazır: “Vəhşiliklərə qarşı üsyanı bütün dünyaya, Allaha qarşı etirazla çevrilən Arif, hər şeyin məhvini tələb edir. Bu çılgın üsyanıyla da o Tanrıya yox, İblisə yaxınlaşır. Ənənəvi Arif obrazı H.Cavidin yaradıcılığında zamanın sınağına dözmür” [5, s.45].

Mifopoetik təfəkkürdə iblis ölümə bağlıdır, onunla ittifaqa girən bəni-insan da o ölüm saçan soyuq enerjinin daşıyıcısına çevrilir. Mifik anlamda o dünya ilə bu dünya arasında mediator yox, sadəcə əmləri yerinə yetirən varlığa çevrilir.

H.Cavidin “İblis” əsərində də İblisin arif olan insan üzərində deyil, məhz Arif kimi tərəddüd edənlər üzərində qələbəsi və özünə haqq qazandıran nidaları ilə sona çatır. İlk pərdə də “Canlar yaqar, evlər yıqar insan...” – deyən İblis son monoloqunda bu ittihamlarını daha da konkretləşdirir, dəqiq ünvan göstərir:

“İblis nədir?

– Cümlə xəyanətlərə bais...

Ya hər kəsə xain olan insan nədir?

– İblis!...” [3, s.104].

“İblis” əsərində Arif bu sistemə tam oturmasa da, bəzi funksiyaların daşıyıcısına çevrilir. İblis səhnəyə ilk gəlişindən özünü olduğu kimi təqdim edir, dünyada baş verən fəlakətlərin səbəbini öz ilkin rəqibində – insanda axtarır. Eyni pərdədə Arifin də çağırışlarında “İblisə nə hacət!?” – iradlarını eşidirik. Bu sualın cavabını verən İblis dini-mifoloji təfəkkürdəki yerini bir daha isbatlamış olur.

Bu misralarla İblis ilkin strukturunu bir daha xatırladır. Quran ayələrinə görə, mələklərdən birinin cənnətdən qovulmasının səbəbi onun gildən yaradılmış Adəmə baş əyməkdən imtina etməsi olur. İblisin bu etiraz dolu üsyanı müqəddəs kitabın 2, 7, 15, 17, 18, 20, 38-ci surələrində öz əksini tapır. Qurani-Kərimin “Əraf” surəsində deyilir: “Sənə buyurmamışdım axı belə edəsən, səni səcdədən edən nədir?”, – dedi Allah. “Mən ondan üstünəm. Məni oddan xəlf elədin, onu gildən” dedi İblis. “Düş aşağı oradan, sən nə hədlə böyük-böyük danışırsan orada, rədd ol”, – dedi Allah. “İnsanların təkrar diriləcəyi günə qədər möhlət ver mənə bəri”, – dedi iblis. Məni azdırdığına görə mən də onları sapdırmaq üçün Sənin doğru yolunun üstündə oturacağam”, – dedi iblis. “Sonra onların önündən və arxasından, sağından və solundan keçəcəyəm və görəcəksən ki, Sənə şükr eləmir onların çoxu”, – dedi iblis”.

İblisin bu üsyanı onun yaradana böyük sevgisi və qürurundan doğur. Bu nifrət və rəqabətin səbəbi oddan yarananın gildən yoğrulması sadəcə qəbul etməməsi deyil. Bir çox tədqiqatçıların gəldiyi qənaətə görə, iblisin Adəmi qəbul etməməsinin bir səbəbi də insan oğlunun göylərlə deyil, yerlə bağlı olmasından qaynaqlanır. Bu məqam insan övladının maddi olana niyə bu qədər bağlı olmasının köklərini də açıqlamış olur. Dünya ədəbiyyatında, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatında yaradılan əksər əsərlərdə iblis və şeytan kimi varlıqların insan övladını sınağa çəkərkən maddi olanı tələ kimi istifadə etməsi təbii görünür.

“Qurani-Kərim”in 18-ci surəsində iblisin üsyanı və etirazının bir başqa səbəbi də açıqlanır: “Adəmə səcdə eləyin” demişdik mələklərə bir zaman. Hamı səcdə elədi, iblis eləmədi. Cin nəslindəndi o”.

Bütün bunlar dini-mifoloji təsəvvürlər arasında nə qədər yaxın bir əlaqə olduğunun göstəricisidir. Konkret olaraq cin obrazı üzərində dayansaq deyə bilərik ki, islam etiqaqlarındakı cin obrazı, Türkünstan, Azərbaycan və ya Anadolu xalq inanclarındakı cinin əski obrazının eyni deyildir. İslam dinində işlədilən “cin” anlayışı yerli türk xalqlarında işlədilən ruhların ümumi adını bildirirdi. İnama görə, cinlər xeyirxah və bədxah olaraq iki qismə bölünür. İslamda Allah, mələk, şeytan və cin anlayışlarının sərhədləri aydın olduğundan əsasən bu anlayışların qarışıqlığına yol verilməmişdir. Fars dilində “cin” məfhumu “pəri”, “div” sözlərinin qarşılığı kimi işlədilir. Bəzi ərəb tarixçiləri də İran tarixinin mifik dövründən bəhs edərkən “div” sözünü şeytan və cin deyə tərcümə edirdilər. Eyni məqamı Qərb dillərində də müşahidə edə bilərik, belə ki, Qərb ədəbiyyatlarında oxşar anlam “demon” anlayışı ilə ifadə olunur.

Ərəblərdə “cin” “örtülü, gizlin olan”, “duygularla idrak oluna bilməyən, ilahi əmrləri yerinə yetirməli olan, mömin və kafir dəstələrindən ibarət varlıq” anlamları daşıyır. Ənənəvi təsəvvürlərdə cinlər həm də şeytana yaxındır və onlar demonoloji görüşlərdə əksərən eyniləşdirilir. Demonik varlıqlar hesab olunduğu üçün cinlər bu dünyadakı varlıqların hamısından fərqli cizgilərə sahib olurlar. Xalq arasında yayılmış inamlara görə, bir çox hallarda insan cildinə girən cinlərin ayaqları dəyişməz olaraq tərsinə qalır. Türkdilli xalqlarda bu inamlardan doğan inamlara görə də insanın dal-dalı yeriməsi yaxşı əlamət sayılmazdı. Bu əlamətlərə inanan müsəlmanların minillik inancları dini təsəvvürləri ilə də üst-üstə düşür.

Azərbaycan türklərinin demonoloji təsəvvürlərində cinlər “bizdən yeylər” adı altında tanınır. Xaos-kosmos, işıq və qaranlıq və s. bu kimi binar qarşıdurmalarda bu varlıqlar təbiət, xaos və qaranlıqla bağlı xtonik güclərin işarəsini daşıyır.

Təbii ki, burada alt, əsas qatda iblisin insanı gözdən salmaq, gildən yaradılıb oddan yoğurulan önə keçməsinin, seçilən olmasının qisasını almaq qəsdini dayandır. Bu seçilməyin cəzasını neçə-neçə ariflər və rənalar ödəməli olduğundan H.Cavid də əsərin əsas süjetində məlum mətnə yenedən müraciət edir.

“İblis” əsərində müəllifin öz mistik qəhrəmanına münasibəti birtərəfli deyil. H.Cavidin yaratdığı iblis ikiləşir. Xalq inamlarında daima iblisin və ya şeytanın insan qiyafəsinə girərək bəni-insana zərər yetirdiyi haqqında məlumatlar verilir. “İblis” faciəsində isə zaman-zaman iblisin insanlığın qarma-qarışıqlarından baş açmağa səy göstərməsinin şahidi oluruq. İbn Yəmin kimilərin hördüyü tor iblisin Adəm üçün toxuduğu tordan heç də geri qalmır. H.Cavid də müsəlman mifologiyasının antaqonist tərəflərini təsvir edərkən arifliklə iblisliyi qarşılaşdırır. Müəllif bu qarşılaşdırmada İblisi müxtəlif qiyafələrdə, yəni müxtəlif obrazlar kimi səhnəyə gətirir, lakin bu şəkildəyişmədə iblis yalnız özünə bənzərlərin qiyafəsində çıxış edir, o nə Arifin, nə də İxtiyar qocanın yerini tuta bilmir. Cildini dəyişmə, dönərgəlik funksiyası, xtonik zona ilə bağlılığa işarədir. Dönərgəlik mifoloji semantikalı bir folklor motividir. Dönərgəlik demonik varlıqların görünüşü və təbiətində özünü göstərməklə yanaşı, mifoloji personajın öz cildini magik yolla dəyişdirilməsi şəkildə də təzahür edir.

Cavid “İblis” faciəsində bu mistik əsaslı obraz üzərində işlərkən onun mifoloji mahiyyətini, konturlarını konkretləşdirmir. Daha çox bəşəri şərin başlanğıcı olaraq iblisi bəzən ittiham edir, bəzən də onunla insanlığa mesajlar göndərir.

İblis obrazı insanın təbiətindəki dəyişkənliyin, ikiləşmənin rəmzidir. Faciədə özündən və onu əhatə edən aləmdən baş çıxarmağa çalışan Arif İblisin qarşısında acizdir. Çünki İblis onun şüurunun alt qatında gizlənən duyğularından xəbərdardır. İblis və Arif şər və xeyrin bədii ədəbiyyatdakı proyeksiyalarıdır. Real həyatda olan kinli və məkrli insanlardan fərqli olaraq İblis Arifə, onun timsalında insanlığa seçim verir. “Faciədə İblis də tragik surətdir” [4, s.128], – deyən Y.Qarayevə görə, yer üzündə bütün fəlakətlər və cinayətlər İblisin ayağına yazılır və İblis də göylərdən yerə enir ki, insanlara “duygusu, varlığı sönük” əsl iblisləri göstərsin.

“İblis” əsərində Arif və Vasifin uğrunda mübarizə apardıqları Rənanın həqiqət, Arifin səadət axtarışı yeni faciələr üçün zəmin yaradır. Rəna müəyyən mənada İblislə birləşir, onu İbn Yəminə də, Vasifə də yaxınlaşdırən öz məqsədidir, atasının qatilini tapmaq arzusunda olan Rəna öz qurduğu oyunun içərisində qalır.

Zənnimizcə, H.Cavidin “İblis” əsərini dünya ədəbiyyatında yaranan digər demonik obrazlı əsərlərdən fərqləndirən əsas cəhəti müəllifin məsələyə istər mifoloji, istərsə dini baxımdan yanaşma tərzində axtarmaq lazımdır.

İblislə qarşılaşan Arif Tanrıyla deyil, öz daxilində ki, şübhə və ikiləşmə ilə savaşıır.

Əsərdə İblislə qarşılaşan, onunla təmasda olan yeganə obraz Arifdir. Dramın ilk pərdəsində İblisi yalnız mələklər arasında görürük. Yalnız Arifin onun adını dilə gətirməsi və onu ittiham etməsindən sonra, “sürəkli və istehzal qəhqəhələrlə yerdən – alevlər içindən çıxar” [3, s.9]. Bu xalq inanclarında göstərilən bir həqiqəti, yəni şər qüvvələr onların adları anılınca varlığını göstərirlər kimi mülahizələri yada salır. Cənubi Sibir və Altay türklərinin mifik düşüncəsində şəri təmsil edən Erliyi düşünən insan azar-bezar tapar. “Kaçınlardan toplanmış mifoloji mətnlərdən anlaşıldığı kimi, Erlik dünyanın yaradılması aktında da iştirak edir. Şorlarda o, yeraltı dünyada yaşayan varlıqların başçısı sayılır” [2, s.116]. Bədii mətndən də görüldüyü kimi, Arifin İblislə qarşılaşmasından sonrakı halını özü daha dəqiq anlayır: “Qaç bəndən uzaqlaş” – deyir [3, s.10]. İxtiyarın dilindən də olsa, Arifin mədəni aləmi tərk edib, bədvi həyatı seçdiyinin şahidi oluruq. İnsanların normal qəbul etdiyi həyatdan qaçıb səhralara pənah aparması ilə Arif Məcnunu xatırladır. “Bən nurə fəqət talibim, atəş nəmə lazım?!” [3, s.13], – deyən Arif öz kimliyini belə təsdiqləyir.

Nəticə / Conclusion

M.Eliadeye görə, mifin ənənəvi anlamda başlıca funksiyası insan davranışının qəliblərini – «model-obraz»larını formalaşdırmaqdır. Mif ümumən insanların davranış qaydalarını, stereotipləri müəyyən edir, həmçinin ictimai dəyərlər sisteminin şərtləndirici amili kimi şəxsiyyətə təbiətdən, cəmiyyətdən və elə onun öz fərdiyyətindən gələn böhranlı anları yüngül keçirə bilməsində kömək olur. «İblis» əsərinin mifopoetik aspektini araşdıranda bir daha əmin oluruq ki, Hüseyn Cavidin yaradıcılığında miflərin dili rəmzləndirmə potensialı baxımından da son dərəcə güclüdür.

Ədəbiyyat / References

1. Bəlaği, S. Quran qissələri (farscadan tərc.ed.: M.Nağısoylu). – Bakı: Azərbaycan bədii tərcümə və ədəbi əlaqələr Mərkəzi, 1992.
2. Bəydili, C. Türk mifoloji sözlüyü. – Bakı: Elm, 2003.
3. Cavid, H. Əsərləri. [5 cilddə], c.1. – Bakı: Lider, 2005.
4. Qarayev, Y. Faciə və qəhrəman. – Bakı: Elm, 1965.
5. Məmməd, T. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası. – Bakı: Elm, 1999.
6. Şaiq, A. Cavidin “İblis” nam hailəsi haqqında duyğularım // Cavid xatırlarkən. – Bakı: Gənclik, 1982.
7. Şaiq, A. Əsərləri. [5 cilddə], c.1. – Bakı: Azərnəşr, 1966.
8. Шелли, П.В. Статьи. Фрагменты. – Москва: Наука, 1972.

Мифопоэтический аспект художественного текста (драма Гусейна Джавида “Иблис”)

Парвана Бекиргызы (Исаева)

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: bekirqizi@mail.ru

Резюме. Мифу в разные этапы давали различные толкования. Греческие философы мифы понимали как аллегории. В средние же века в европейской литературе мифы, мифологические образы являли собой один из ведущих признаков художественного текста. Романтизм открыл новые горизонты в изучении мифа. А XIX век с развитием мировой художественной мысли запомнился как новый этап возврата к мифическим сюжетам и мотивам. Миф, при наличии в нём своеобразного символического значения, является выразителем языка вечных нравственных ценностей, моделей взаимоотношений личности и общества, социального космоса.

В XX веке в мировой литературе резко возрос интерес к мифу и изменения, произошедшие в художественной структуре мифического текста, в сущности показывают сливание друг с другом литературы и мифического мышления, первичность функции передачи памяти. Во многих произведениях, созданных в азербайджанской литературе начала XX века, основное направление составляет мифологическое мышление и образы на мифической основе, что является продолжением идущих в мировой литературе процессов и общественно-политических событий. В начале XX века не было существенной разницы между функциями, которые несут демонические образы, и составителями схемы происходящих в мире событий. В переходе зла в мифическом мышлении к реальной жизни, потерянности личности, психология общества и задачи, взятые на себя литературой, столкнули лицом к лицу темы и героев новой литературы с демоническими силами. Демонические образы в произведениях А.Хагвердиева, А.Шаига, Гусейна Джавида, наряду с первоначальной функцией, невольно являли черты двуличной политики нового мира. Ариф из драмы Гусейна Джавида “Иблис” – один из прошедших это противостояние, восстаёт не только против мистического образа дьявола, но и против бесправия, несправедливости вообще. И в этом противостоянии дьявол стоит на последнем месте. Потому что во многих случаях дьявол выражает алчность и низкие страсти человека. Изображая антагонизм некоторых сторон мусульманской мифологии, Г.Джавид противопоставляет мудрость и дьяволизм. В этом противопоставлении он представляет сценического дьявола в разном облике, т.е. в разных образах, но при этих изменениях дьявол выступает только как выразитель себе подобных, он не может заменить ни Арифа, ни старца Ихтияра.

Ключевые слова: Гусейн Джавид, художественный текст, миф, мифическое мышление, мифический образ